

پژوهشگاه علوم
و فرهنگ اسلامی

زمانه، زندگی و کارنامه حضرت عطاء کاشف ملا حسین

مصطفی گوهری فخرآباد

پژوهشگاه اسلام تمدنی

نشر
پژوهشگاه علوم
و فرهنگ اسلامی

ملاحسین واعظ کاشفی، ادیب، واعظ و دانشمند سبزواری قرن نهم قمری با آثار خود برای چندین سده عالم تسنن و تشیع را تحت نفوذ و تأثیر خود قرار داد. وسعت و تنوع معلومات و آثار او شگفت‌انگیز است و توفیق او در تولید آثار علمی پرمخاطب از آن حیرت‌انگیزتر. قلم سلیس و روان و اندیشه‌عاری از تعصب او موجب شد نوشته‌هایش برای چندین قرن مقبول پیروان هر دو فرقه سنی و شیعه قرار گیرد. آثار او که در عرصه‌های متنوع تاریخ، ادبیات، تفسیر، اخلاق، تصوف و عرفان و حتی علوم غریبه به رشته تحریر درآمده‌اند، هر یک یادآور میراثی غنی از فرهنگ بارور ایرانی - اسلامی است؛ روضة الشهداء، مواهب علیّه، انوار سهیلی، اسرار قاسمی، فتوت نامه سلطانی و دیگر آثار که در این کتاب مورد بررسی قرار گرفته است.

نشر الکترونیک

ISBN: 978-600-195-590-7

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

زمانه، زندگی و کارنامه

چراغ اعظم کاشف
ملائی

مصطفی گوهری فخرآباد

عضو هیئت علمی دانشگاه فردوسی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

زمانه، زندگی و کارنامه ملا حسین واعظ کاشفی
 مصطفی گوهری فخرآباد
 ناشر
 پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
 وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
 تهیه
 پژوهشکده اسلام تمدنی
 سرویراستار
 محمدباقر انصاری
 ویراستار
 موسی پوریافرانی
 لیتوگرافی، چاپ و صحافی
 چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
 چاپ اول: بهار ۱۳۹۹
 شمارگان: ۴۰۰
 قیمت: ۸۵۰۰۰ تومان
 عنوان: ۵۹۲؛ مسلسل: ۹۱۲

نشانی
 قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر
 پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
 تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳-۰۲۵
 ص.پ: ۳۶۸۸/۳۷۱۸۵
 کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱
 مراکز پخش
 ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴-۰۲۵
 ۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی در دانشگاه تهران،
 پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:
 ۰۲۱-۶۶۹۵۱۵۳۴
 وبگاه: www.pub.isca.ac.ir
 رایانامه: nashr@isca.ac.ir
 فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir
 فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir
 همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:
 عنوان و نام پدیدآور:
 مشخصات نشر:
 مشخصات ظاهری:
 شابک:
 وضعیت فهرست نویسی:
 یادداشت:
 یادداشت:
 موضوع:
 موضوع:
 شناسه افزوده:
 رده بندی کنگره:
 رده بندی دیویی:
 شماره کتابشناسی ملی:

گوهری فخرآباد، مصطفی، ۱۳۶۰-
 زمانه، زندگی و کارنامه ملا حسین واعظ کاشفی / مصطفی گوهری فخرآباد؛ تهیه
 پژوهشکده اسلام تمدنی
 قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ
 اسلامی، ۱۳۹۹
 ۴۷۲ ص.: جدول، نمودار، مصور
 ۸۵۰۰۰ ریال:
 کتابخانه: ۴۰۵- [۴۲۸]؛ همچنین به صورت زیرنویس
 نمایه
 کاشفی، حسین بن علی، ۸۴۰- ۹۱۰ ق.
 کاشفی، حسین بن علی، ۸۴۰- ۹۱۰ ق. -- نقد و تفسیر
 دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ
 اسلامی. پژوهشکده اسلام تمدنی
 PIR ۵۸۰۴
 ۸۴۳/۸۴۸
 ۶۱۵۱۳۴۸

۱۳	..... سخنی با خواننده
۱۷	..... مقدمه
۱۷	..... موضوع پژوهش
۱۹	..... مفاهیم اصلی پژوهش
۲۱	..... دامنه زمانی و جغرافیایی پژوهش
۲۱	..... سؤالات پژوهش
۲۱	..... فرضیه‌های پژوهش
۲۲	..... پیشینه پژوهش
۳۱	..... ارزیابی منابع

فصل اول: زمانه ملاحسین واعظ کاشفی

۳۷	..... ۱. اوضاع سیاسی ایران در اواخر سده نهم هجری و اوایل سده دهم هجری
	..... ۲. اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران در اواخر سده نهم هجری و آغاز سده دهم
۴۷	..... هجری
۴۷	..... الف) اقتصاد
۵۲	..... ب) مذهب
۵۲	..... (۱) تسنن
۶۱	..... (۲) تشیع

۶۷..... (۳) سیاست مذهبی حاکمان

۷۱..... (۴) تصوف

فصل دوم: زندگینامه ملاحسین واعظ کاشفی

۷۹..... ۱. دوره کودکی، نوجوانی و تحصیل و استادان

۸۹..... ۲. کاشفی و سلاطین تیموری

۹۳..... ۳. روابط کاشفی با جامی

۹۴..... ۴. کاشفی و وعظ

۹۷..... ۵. دانش کاشفی

۹۹..... ۶. کاشفی و ادب

۱۰۱..... ۷. ظرافت کاشفی

۱۰۲..... ۸. کاشفی و تصوف

۱۰۳..... ۹. مذهب کاشفی

۱۰۶..... ۱۰. وفات و مدفن کاشفی

۱۰۶..... ۱۱. شاگردان کاشفی

۱۰۷..... الف) فخرالدین علی کاشفی متخلص به صفی

۱۰۹..... ب) واصفی

۱۱۰..... ج) ملا عبدالعلی بیهقی

فصل سوم: آثار کاشفی

۱۱۳..... صحت انتساب آثار کاشفی

۱۱۶..... ۱. آثار موجود

۱۱۹..... ۲. آثار مفقود

الف) مرآت الصفا فی صفات المصطفی	۱۱۹
ب) خلاصة الاوراد	۱۲۰
ج) فوائد الفؤاد	۱۲۱
د) التحفة العلیة	۱۲۱
۳. آثار منسوب	۱۲۱
الف) الادعية و الاوراد الماثورة	۱۲۱
ب) لوامع الجلوات	۱۲۲
ج) نخبة الاحادیث	۱۲۲
د) میامن الاکتساب فی قواعد الاحتساب	۱۲۲
هـ) مختصر جواهر	۱۲۳
و) فیض النوال فی بیان الزوال	۱۲۴
ز) نصیحت نامه شاهى	۱۲۴
ح) شرح صحیفه سجادیه	۱۲۴
ط) معارف الیقین	۱۲۵
ی) جامع الستین	۱۲۶
ک) محاورات	۱۳۱
ل) طبقات خواجگان نقشبندیه	۱۳۲
م) تکملة الرشحات	۱۳۳
ن) مناقب الاولیاء	۱۳۳
س) مناقب جامی	۱۳۴
ع) جواهر الاسرار و زواهر الانوار	۱۳۴
ف) جواهر الاسرار	۱۳۵
ص) مفاتیح الكنوز	۱۳۶
ق) خلاصة الاسرار	۱۳۶

۱۳۷..... (ر) سبعة کاشفیه

۱۳۷..... (ش) مجالس الوعظ

تحلیل آثار

۱. تفسیر و علوم قرآن..... ۱۳۹

۱۳۹..... (الف) جواهر التفسیر

۱۳۹..... (۱) معرفی کتاب

۱۴۶..... (۲) منابع

۱۵۲..... (۳) اندیشه‌های صوفیانه کتاب

۱۵۵..... (۴) اندیشه‌های حروفی (علم الحروف)

۱۶۲..... (۵) اندیشه‌های کلامی-فقهی در کتاب

۱۶۴..... (۶) مباحث علوم طبیعی در کتاب

۱۶۵..... جمع‌بندی

۱۶۶..... (ب) مواهب علیّه

۱۶۶..... (۱) معرفی کتاب

۱۶۹..... (۲) منابع

۱۷۲..... (۳) اقبال عمومی به مواهب علیّه

۱۷۷..... (۴) گرایش مذهبی کاشفی در مواهب علیّه

۱۸۲..... (۵) مواهب علیّه و اندیشه‌های صوفیانه

۱۸۳..... (۶) علم الحروف در مواهب علیّه

۱۸۳..... جمع‌بندی

۱۸۴..... (ج) مقدمه آیه الآيات فرقانی

۱۸۶..... ۲. حدیث

۱۸۶..... (الف) الرسالة العلیّة فی الاحادیث النبویة

۱۸۶	(۱) معرفی کتاب
۱۹۰	(۲) منابع
۱۹۱	(۳) گرایش‌های مذهبی کاشفی در کتاب
۱۹۴	(۴) اندیشه‌های صوفیانه در کتاب
۱۹۶	(۵) اندیشه سیاسی در کتاب
۱۹۸	جمع‌بندی
۱۹۸	(ب) تحفة الصلوات
۱۹۸	(۱) معرفی کتاب
۲۰۱	(۲) منابع
۲۰۵	جمع‌بندی
۲۰۵	(ج) فضل الصلوات
۲۰۷	۳. اخلاق
۲۰۷	اخلاق محسنی
۲۰۷	الف) معرفی کتاب
۲۱۹	ب) اندیشه سیاسی کتاب
۲۱۹	(۱) حکومت
۲۲۳	(۲) عدالت
۲۲۴	(۳) آداب ملازمان
۲۲۵	(۴) نزاع اهل سیف و قلم
۲۳۰	(ج) گرایش مذهبی کتاب
۲۳۱	جمع‌بندی
۲۳۲	۴. کلام
۲۳۲	رساله در امامت و فضایل امام علی علیه السلام

۵. ادبیات..... ۲۳۹
- الف) بدایع الافکار فی صنایع الاشعار..... ۲۳۹
- (۱) معرفی کتاب..... ۲۳۹
- (۲) سابقه بدیع نگاری در ادب فارسی..... ۲۴۴
- (۳) تحلیل کتاب بدایع الافکار فی صنایع الاشعار..... ۲۴۵
- جمع بندی..... ۲۵۰
- ب) انوار سهیلی..... ۲۵۰
- (۱) معرفی کتاب..... ۲۵۰
- (۲) تحلیل کتاب..... ۲۵۴
- (۳) اندیشه سیاسی کتاب..... ۲۶۲
- جمع بندی..... ۲۶۸
- ج) مخزن الانشاء..... ۲۶۹
- (۱) معرفی کتاب..... ۲۶۹
- (۲) کاشفی و جایگاه اهل قلم..... ۲۷۵
- جمع بندی..... ۲۷۷
- د) صحیفه شاهی..... ۲۷۸
- هـ) لُبّ لباب معنوی..... ۲۷۹
- و) فتوت نامه سلطانی..... ۲۸۶
- (۱) معانی فتوت و تغییر و تحولات آن تا پایان سده نهم هجری..... ۲۸۶
- (۲) ارتباط آیین فتوت و تشیع..... ۲۹۰
- (۳) منابع فتوت تا پایان سده نهم هجری..... ۲۹۲
- (۴) بررسی فتوت نامه سلطانی..... ۲۹۴
- ۱- معرفی کتاب..... ۲۹۴

۲- منابع	۳۰۰
۳- اندیشه‌های شیعی کتاب	۳۰۲
۴- اندیشه‌های اقتصادی کتاب	۳۰۷
جمع‌بندی	۳۱۴
۶. تاریخ	۳۱۶
الف) روضة الشهداء	۳۱۶
۱) معرفی کتاب	۳۱۶
۲) محتوا و منابع روضة الشهداء	۳۱۸
۳) منابع	۳۲۱
۴) تأثیر‌گذاری روضة الشهداء	۳۳۱
۵) اندیشه‌های شیعی و صوفیانه در روضة الشهداء	۳۳۴
جمع‌بندی	۳۴۱
ب) رساله حاتمیه	۳۴۲
معرفی کتاب	۳۴۲
جمع‌بندی	۳۴۴
۷. علوم غریبه	۳۴۵
الف) اسرار قاسمی	۳۴۶
۱) معرفی کتاب	۳۴۶
۲) انگیزه کاشفی از تألیف اسرار قاسمی	۳۵۳
ب) آینه اسکندری	۳۵۹
ج) لوايح القمر	۳۶۲
معرفی کتاب	۳۶۲
جمع‌بندی	۳۶۹

- ۳۷۰..... (د) شرح کتاب السرور فی علم الصنعة
- ۳۷۴..... (ه) المرصد الاسنی فی استخراج الاسماء الحسنی
- ۳۷۹..... ۸. آثار پراکنده کاشفی

نتیجه گیری

- ۳۸۳..... ۱. شخصیت کاشفی
- ۳۹۲..... ۲. کارنامه کاشفی
- ۴۰۳..... پیوست ها

کتابنامه

- ۴۰۵..... (الف) منابع چاپی
- ۴۲۴..... (ب) منابع مخطوط
- ۴۲۶..... (ج) منابع انگلیسی

نمایه ها

- ۴۲۹..... آیات
- ۴۳۳..... روایات
- ۴۳۵..... موضوعات
- ۴۵۴..... اعلام و مشاهیر
- ۴۶۰..... کتاب ها
- ۴۶۸..... مکان ها
- ۴۶۹..... مقالات
- ۴۷۱..... تنالگان

سخنی با خواننده

تاریخ تشیع به سنت‌ها و آیین‌هایی پیوند خورده که جداکردن آن‌ها از یکدیگر امکان‌پذیر نیست. در این میان، آیین عزاداری امام حسین علیه السلام بیش از دیگر آیین‌ها زندگی شیعه و آرمان تشیع را شکل داده و می‌دهد و در چند سده اخیر با سنتی گره خورده که اساساً سوگواری و عزاداری با آن شناخته می‌شود و آن «روضه‌خوانی» است. روضه‌خوانی از زمانی باب شده که ملاحسین کاشفی کتاب روضۃ الشهداء خود را تألیف کرده و اهل تبلیغ و منبر برای پیش‌برد اهداف مذهبی آن را در دست گرفته و بر فراز منابر خواندند. درباره این کتاب که چنین جایگاهی در میان همگان یافته، گفتگوهای بسیاری چه در میان حوزویان و چه دانشگاهیان در گرفته و طبعاً دیدگاه‌های مختلفی ابراز شده است. اما به‌راستی ملاحسین کاشفی چه کسی بوده، با چه انگیزه‌ای کتاب خود را نوشته و اعتبار این کتاب در چه حدی است؟ این پرسش‌ها برای اهل تحقیق، پاسخی شایسته و منصفانه را طلب می‌کرد.

پژوهشکده اسلام تمدنی که یکی از اهداف پایه‌ای خود را نشان دادن اسلام و تشیع راستین در عرصه کارکرد اجتماعی قرار داده، شناسایی این کتاب را بایسته دانسته و پای در این مسیر نهاده است. کتاب پیش رو که با عنوان زمانه،

زندگی و کارنامه ملاحسین واعظ کاشفی، به قلم جناب آقای دکتر مصطفی گوهری (عضو هیئت علمی محترم دانشگاه فردوسی مشهد) در این راستا مورد توجه قرار گرفته است تا دسته‌ای از ابهامات معطوف به کاشفی را برطرف سازد. نتیجه سال‌ها تلاش جناب ایشان، اثر شایسته‌ای شد که به‌واقع در میان همه کارهای صورت گرفته از تتبع و تحلیل بیشتری بهره داشته و طبعاً قابل اعتمادتر است، هرچند همانند همه کارهای بشری، عاری از کاستی، نقص و چه بسا خطا نباشد. بی‌گمان نقد و نظر خوانندگان ارجمند، در به‌شد اثر و اصلاح آن مفید خواهد بود.

در اینجا لازم است ضمن تشکر از نویسنده محترم، از مدیر محترم گروه پژوهشی هنر و تمدن اسلامی جناب آقای دکتر سیدحسین سیدی، کارشناس محترم گروه جناب آقای سلطانی، اعضای محترم شورای علمی گروه، همکاران ارجمند اداره محترم پژوهش و مسئولان محترم دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی قدردانی به عمل آید. بی‌گمان نتیجه‌بخشی اثر، بدون حضور آنان میسر نمی‌شد. همچنین باید از اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده، حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر ابراهیمی، حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر رئیسیان، حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر صدیق اورعی، جناب آقای دکتر فخلعی، جناب آقای دکتر مسعودی و مدیران محترم گروه‌ها که با همراهی جدی و صاحب‌نظرانه خود در تحقق بهینه این اثر نقش آفریدند، سپاس ویژه داشته باشم. بی‌گمان سامان‌یابی علمی و غنای بیشتر کتاب به حضور عالمانه ارزیابان کتاب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی و جناب آقای دکتر جواد عباسی و نیز ناظر محترم آقای دکتر سیدعلیرضا واسعی پیوند خورده است، از زحمات و تلاش‌های آنان

نیز سپاسگزارم. سلامتی و توفیق روزافزون یکان یکانشان را از خدای بزرگ
خواهانم.

سید مصطفی احمدزاده

رئیس پژوهشکده اسلام تمدنی

مقدمه

موضوع پژوهش

برای ایران، سده نهم هجری قمری دوره‌ای پرتنش بود. پس از مرگ تیمور (۸۰۷ق) و تجزیه قلمرو وسیع وی، فرزندش شاهرخ موفق شد در شرق ایران حکومت قدرتمندی به پایتختی هرات تشکیل دهد که با وجود کاستی‌های ساختاری، یکصد سال دوام یافت. در همان دوره، غرب ایران نیز عرصه تحولات سیاسی دیگری بود که از ظهور سلسله‌های قراقویونلوها (حک. ۷۵۲-۸۷۳ق) و آق‌قویونلوها (حک. ۷۹۸-۹۱۴ق) ناشی می‌شد که تبار ترکمان داشتند.

حکمرانی همزمان تیموریان و سلسله‌های ترکمان در دو سوی ایران با تضاد منافع و رقابت ارضی ایشان همراه بود. درگیری‌های نظامی مکرر این سلسله‌ها با هم بر دامنه، عمق و تداوم تیرگی مناسبات آنها دلالت دارد. از سوی دیگر تنش و بی‌ثباتی ناشی از شرایط مذکور نمی‌توانست نتایج نامطلوب خود را افزون بر حکمرانان، برای توده‌های مردم به بار نیاورد. اینان افزون بر پرداخت هزینه‌های انسانی و مالی درگیری‌ها، باید نتایج منفی این رقابت‌ها را در عرصه تولید و اقتصاد نیز متحمل می‌شدند؛ این در حالی بود که شرایط مذکور نمی‌توانست از پیامدهای اجتماعی فارغ باشد.

تحولات ایران در سده نهم هجری قمری از عرصه‌های سیاسی-نظامی و اقتصادی-اجتماعی فراتر رفته، گستره عقاید و آرای مذهبی را نیز در بر می‌گرفت. عصر مذکور با بروز نشانه‌های آمادگی ایرانیان برای تغییر فراگیر مذهب نیز همراه بود که فرایند آن از زمان سقوط خلافت عباسیان -نماد مذهب رسمی سنت- شتاب بیشتری گرفته بود. چنین به نظر می‌رسد که در دوره مذکور در مذهب تسنن و نیز در آرای عامه‌پسند صوفیه و فتوت، تفاوت‌های عمده‌ای نسبت به ادوار قبل و درواقع نوعی همگرایی و نزدیکی میان عقاید مذکور و تشیع پدید آمده بود که نتایج آن، راه سیاست ترویج تشیع صفویان در سده دهم هجری را هموار کرد.

تحولات چندوجهی سده نهم هجری در ایران، واکنش‌هایی در اقلشار مختلف جامعه داشت. آنان از سویی از تحولات مذکور تأثیر می‌پذیرفتند و از سوی دیگر به مقتضای نقش اجتماعی خود، می‌توانستند در شتاب یا تأخیر در فرایند تحول جامعه ایرانی مؤثر واقع شوند. بدیهی است در مورد تحولات عقیدتی-فرهنگی پیش‌گفته، نقش نخبگان علمی اهمیت بیشتری داشت. ملاحسین واعظ کاشفی (د. ۹۱۰ق) یکی از عالمانی بود که در هرات، پایتخت تیموریان می‌زیست. او از منظر علمی شخصیتی جامع‌الاطراف داشت: عالم به علوم دینی، منجم و آشنا با ریاضی، آگاه از علوم غریبه، یک صوفی آشنا به مبانی عرفان و ادیبی بود که به وعظ اشتغال داشت. کاشفی به عنوان یک عالم با درجاتی از آگاهی به رسالت خود و نیز مشکلات و نیازهای جامعه، همانند هر شخصیت دیگر، از زمانه خویش تأثیر می‌پذیرفت و تحت تأثیر آن، برای بهبود اوضاع یا هر هدف دیگر رفتارهایی را بروز می‌داد. وی صاحب قلم و به عنوان یک واعظ، صاحب منبر بود؛ به عنوان یک فرهیخته و یک نخبه علمی

می‌توانست برای تغییر آنچه در عصر خویش نامطلوب تلقی می‌کرد، از قلم و بیان بهره گیرد. مسئله پژوهش حاضر، تأثیر شرایط زمانه (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) سده نهم هجری در ملاحسین واعظ کاشفی و واکنش او به تحولات جاری در قالب تولید آثار علمی است که می‌توانست همگرایی عقیدتی را در ایران فراهم آورد.

مفاهیم اصلی پژوهش

در مورد دو واژه «زمانه» و «کارنامه» در عنوان پژوهش حاضر، توضیح نکات زیر ضرورت دارد:

واژه «زمانه» در معانی مختلفی به کار رفته است، از جمله روزگار،^۱ دوره/دور و عهد،^۲ اجل/مرگ^۳ و مدت زندگی/عمر؛^۴ اما در کاربرد نوین ادبیات تاریخی به معنای مقتضیات، شرایط و اوضاع خاص است که در هر زمان و مکان وجود دارد و بر چگونگی و سیر رویدادها و احوال اشخاص، خواسته و ناخواسته تأثیر می‌گذارد. البته مقتضیات را هم به معانی مختلفی می‌توان به کار برد. نخستین معنای آن این است که زمان در حال گذشتن و آمدن است و هر

۱. نبود نقش دو عالم که رنگ الفت بود   زمانه طرح محبت نه این زمان انداخت

(حافظ؛ دیوان؛ ص ۱۶)

۲. یعقوب بن اسحاق کندی، یهودی بود؛ اما فیلسوف زمانه خویش بود و حکیم روزگار خود» (نظامی عروضی؛ ص ۵۵).

۳. خم آورد پشت دلیر جوان   زمانه بیامد نبودش توان

(فردوسی؛ شاهنامه؛ ج ۲، ص ۸۵)

۴. مرا بیش از این زندگی نبود   زمانه نه کاهد نه هرگز فرود

(همان، ج ۳، ص ۱۶۴۵) (ر.ک: حسن انوری؛ فرهنگ سخن؛ «زمانه»).

بخشی از زمان اقتضائی دارد؛ در هر وقتی و در هر قرنی و در هر چند سالی یک تقاضایی دارد. به عبارت دیگر زمان، تقاضاهای مختلف دارد. معنای دوم مقتضیات یا تقاضای زمان، تقاضای مردم زمان است، یعنی پسند، ذوق و سلیقه مردم؛ به این معنا که تمایلات و ذوق مردم در زمان‌های مختلف دستخوش تغییر می‌شود.^۱ تفسیر سوم برای مقتضیات زمان این است که احتیاجات واقعی در طول زمان تغییر می‌کند. بر این اساس، مقتضیات زمان به معنای حاجت‌های زمان است^۲ و در پژوهش حاضر این معنا مراد است. از همین روی این پژوهش به ترسیم زمانه کاشفی می‌پردازد تا مقتضیات و شرایط عصر وی را آشکار سازد.

واژه «کارنامه» به معنای گزارش اقدامات شخص یا سازمان در یک دوره زمانی خاص است. این واژه به معنای شرح حال، سرگذشت و تاریخ نیز به کار رفته است.^۳ واکنش افراد به مقتضیات و شرایط عصر خود یکسان نیست؛ گروهی راه سازش و تسلیم در پیش می‌گیرند و دسته‌ای نیز از در ستیز در می‌آیند. در پژوهش حاضر، منظور از «کارنامه» ارائه گزارشی از مجموع واکنش‌های مکتوب کاشفی به مقتضیات زمانه (نیازهای جامعه و بحران‌ها) است تا معلوم شود که وی به کدام گروه تعلق داشت؛ آنانی که در برابر شرایط حاکم انفعالی و سازشکارانه عمل می‌کردند یا برعکس، از جمله کسانی بود که با درک واقع‌گرایانه و صحیح از اقتضائات روزگار خود، در قبال آنها عکس‌العمل متناسب را در قالب آثار مکتوب بروز می‌داد.

۱. مرتضی مطهری؛ اسلام و مقتضیات زمان؛ ج ۱، ص ۱۸۴-۱۸۵.

۲. همان، ج ۱، ص ۲۰۲.

۳. همان.

دامنه زمانی و جغرافیایی پژوهش

محدوده زمانی در پژوهش حاضر، سده نهم هجری است؛ گرچه آنچه در روزگار کاشفی اتفاق افتاد، زائیده تحولاتی بود که از مدت‌ها قبل گریبانگیر ایران شده بود. حوزه جغرافیایی تحقیق، ایران تاریخی به ویژه مناطق خاوری آن (ایالات خراسان و ماوراءالنهر) را در بر می‌گیرد که پس از مرگ شاهرخ، محدوده اصلی قلمرو تیموریان بود و کاشفی خود از آنجا بود.

سؤالات پژوهش

پرسش اصلی پژوهش حاضر تأثیر شرایط محیطی بر آثار کاشفی است. پاسخ به این سؤال مستلزم پاسخ به پرسش‌های زیر است:

۱. اوضاع سیاسی سده نهم هجری و ارتباط کاشفی با دربار هرات چه تأثیراتی در زندگی و آثار او داشت؟
۲. تأثیر اوضاع اقتصادی بر آثار کاشفی چگونه بود؟
۳. شرایط فرهنگی و مذهبی جامعه (تشیع، تسنن، تصوف، فتوت، اسلام عامیانه و ...) چه تأثیری در زندگی و آثار کاشفی بر جا گذارد؟
۴. فارسی‌نویسی کاشفی معلول چه عواملی بوده است؟

فرضیه‌های پژوهش

۱. ارتباط کاشفی با دربار هرات موجب شد که وی در نوشته‌های خود محتاطانه به بیان مسائل بپردازد و از بیان سخنانی که رنگ قوی شیعی یا انتقاد از طبقه حاکمه داشته باشد، خودداری کند.

۲. تأکید فراوان کاشفی بر کار و تولید، پاسخی بوده است از جانب وی به بحران اقتصادی حاکم بر جامعه.
۳. آمیزش تشیع و تسنن و این هردو با تصوف، موجب بارزتر شدن صبغه‌های شیعی و صوفیانه در برخی آثار کاشفی شده است.
۴. فارسی‌نویسی کاشفی می‌تواند معلول اشتغال وی به وعظ و تلاش برای ارتباط با عامه مخاطبان فارسی‌زبان در خراسان و ماوراءالنهر باشد.

پیشینه پژوهش

ملاحسین واعظ کاشفی و آثار وی تاکنون عرصه تحقیقات متعددی بوده است که در اینجا تنها از مهم‌ترین آنها یاد می‌شود. اگر بر حسب ترتیب تاریخی درباره این آثار بخواهیم سخن بگوییم، نخست باید از مقالاتی نام برد که در دایرةالمعارف اسلام (EI) نوشته شده است. آرنولد در ^۱EI و غلامحسین یوسفی در ^۲EI مقاله کاشفی (Kāshif) را نوشته‌اند. یوسفی در مقاله مختصر خود در مورد کاشفی دچار اشتباهاتی شده است. وی مدت اقامت کاشفی در هرات را بیست سال دانسته است که این مدت بسیار طولانی‌تر بوده است؛ ضمن آنکه تعداد آثار کاشفی را ۴۰ عدد برشمرده است که قطعاً تعدادی از آنها الحاقی است. ظاهراً سابتلنی نیز بر اساس همین مأخذ در مقاله خود دچار اشتباه شده است.^۳

سعید نفیسی هم در مقدمه لب‌لباب معنوی به‌طور مختصر به شرح احوال و

1. Arnold; "kāshif", EI; Leiden: Brill, 1987.

2. Gholam Hosein Yousofi; "kāshif", EI2; Leiden: E. J. Brill, 1978.

3. Maria Subtelny; "Husayn Vâiz Kāshif: Polymath, Popularizer and Preserver"; pp. 463-468.

آثار کاشفی و فرزندش پرداخته است^۱ که معمولاً همان، مأخذ و منبع دیگر نویسندگان و پژوهشگران قرار گرفت^۲ که البته با لغزش‌هایی همراه است.^۳

حسن حضرتی و غلامحسین مقیمی در مقاله «حیات و اندیشه سیاسی ملاحسین کاشفی» به بررسی اندیشه سیاسی کاشفی بر اساس دو کتاب الرسالة العلیّة و اخلاق محسنی پرداخته‌اند.^۴ اشکال اصلی این مقاله، غفلت از کتاب انوار سهیلی به عنوان یکی از منابع اصلی برای شناخت اندیشه سیاسی کاشفی است؛ ضمن آنکه مطالب ارائه‌شده فاقد نوآوری و صرفاً نقل قول‌هایی از کاشفی است. کار ارزشمند مؤلفان در قسمت بررسی زندگی کاشفی، اختصاص بخشی به آثاری است که به زبان‌های مختلف درباره کاشفی پدید آمده است.

رسول جعفریان در مقاله «ملاحسین واعظ کاشفی و کتاب روضة الشهداء» به تحلیل تاریخی کتاب روضة الشهداء پرداخته است^۵ و کوشیده است نشان دهد این کتاب یک اثر داستانی و جانشین کتاب‌های حماسی مانند ابومسلم‌نامه‌ها بوده است. وی همچنین در قسمت بررسی منابع کتاب، برخی منابع ناشناخته کتاب را معلوم کرده است.

۱. ملاحسین واعظ کاشفی؛ لبّ لباب مثنوی؛ با مقدمه سعید نفیسی؛ به کوشش سید نصرالله تقوی؛ تهران: اساطیر، ۱۳۷۵.

۲. برای نمونه، رک: همو، لبّ لباب معنوی (مقدمه عبدالکریم سروش)؛ ص ح-خ.

۳. برای نمونه وی از سفری یاد می‌کند که کاشفی در پایان عمر به هند انجام داده است؛ اما مأخذی برای آن ذکر نمی‌کند (همو، لبّ لباب مثنوی (مقدمه سعید نفیسی)؛ ص ۱۳). وی کتاب را به صورت غلط (لبّ لباب مثنوی) ضبط کرده است (همان، ص ۱۲). نام کسی را که کاشفی کتاب روضة الشهداء را به او پیشکش کرده است، میرزا عبدالله، نوه دختری سلطان حسین بایقرا دانسته است (همان)؛ در حالی که این شخص داماد سلطان حسین بایقرا بوده است (رک: بخش روضة الشهداء).

۴. حسن حضرتی و غلامحسین مقیمی؛ «حیات و اندیشه سیاسی ملاحسین کاشفی»؛ ص ۱۲۵-۱۵۱.

۵. رسول جعفریان؛ «ملاحسین واعظ کاشفی و روضة الشهداء»؛ ص ۲۰-۳۸.

عباس امانت هم در مقاله‌ای تحت عنوان «Meadow of the Martyrs: Kâshifî's Persianization of the Shî'a Martyrdom Narrative in the Late Tîmûrîd Herat» (باغ شهدا: ایرانی کردن روایت شهادت شیعی توسط کاشفی در اواخر دوره تیموری) به بررسی کتاب از منظر روایی پرداخته است و در پایان بدین نتیجه رسیده است که این کتاب یک رمان تاریخی است که در نبود منابع کافی برای تفصیل ماجرای کربلا از اخبار ضعیف و جعلی برای شاخ و برگ دادن به آن استفاده کرده است.^۱

مرتضی نیک‌پایان طی مقاله محققانه‌ای عناصر داستانی موجود در کتاب روضه الشهداء را بررسی کرده است.^۲ به عقیده وی، توجه کاشفی به جزئیات حوادث و استفاده از عنصر تخیل و غلو در این موارد، توصیف مکان‌ها، خوی و خصلت‌ها و ظواهر افراد، از عناصر دراماتیکی است که در تجسم بهتر و نزدیکی بیشتر خواننده با ماجرا نقش مؤثری ایفا کرده است.

تا کنون کامل‌ترین شرح حال درباره ملاحسین کاشفی را - که حاوی نکات نوی نیز هست - فرهانی در کتاب پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان نوشته است؛ هرچند در توصیف آثار او طریق اجمال پیموده است. وی در بررسی خود از منابع متفاوتی که مؤلفان قبلی از آنها غفلت کرده‌اند، استفاده کرده است.

افزون بر مقالات پراکنده در مجلات داخلی، دو مجموعه مقاله نیز به‌طور کامل به ملاحسین کاشفی اختصاص یافته است. نخستین مجموعه، حاصل همایش

۱. Abbas Amanat: "Meadow of the Martyrs: Kâshifî's Persianization of the Shî'a Martyrdom Narrative in the Late Tîmûrîd Herat"; pp. 250-279.

۲. مرتضی نیک‌پایان: «بررسی روایت وقایع عاشورا در روضه الشهداء»، ص ۲۸-۳۹.

ملاحسین کاشفی است که در سال ۱۳۸۶ در سبزوار، زادگاه کاشفی، به همت دانشگاه آزاد اسلامی این شهر برگزار شد.^۱ از مجموع ۲۳ مقاله ارائه شده در این همایش تنها شمار معدودی از آنها قابل اعتنا است که اختصاراً به آنها اشاره می شود. محمدرضا ارشادی نیا در مقاله «ادبیات تبلیغ و روضه الشهداء» به بیان ویژگی های تبلیغی و رمز اثربخشی آن در جلب قلوب ایرانیان برای چندین سده پرداخته است. شهره انصاری در مقاله «سرّ فتوت به روایت مولانا واعظ کاشفی» به بیان اهمیت کتاب فتوت نامه سلطانی پرداخته است و آن را دانشنامه ای جامع درباره تصوف و فتوت برشمرده است. حسین جوانمهر در مقاله «بررسی شبهات و اشتباهات تاریخی درباره واعظ کاشفی» به برخی از اشتباهاتی که حول شخصیت و آثار وی وجود دارد، اشاره می کند؛ از جمله اینکه وی بر خلاف نظر عده ای، معتقد است که واعظ کاشفی فاقد دیوان ترکی بوده است و همچنین وی قطعاً در دهه سی یا چهل سده نهم زاده نشده است و به احتمال بسیار تولد او را باید در دهه بیست دانست. از دیگر مقالات این مجموعه، مقاله کاظم کوشکی با عنوان «سنّی تفضیلی» درباره عقیده مذهبی کاشفی است. مؤلف کوشیده است ثابت کند ملاحسین واعظ تقیه نمی کرده است و واقعاً یک سنی، ولی از نوع معتدل آن بوده است که البته می توان درباره مذهب وی احتمالات دیگری را نیز مطرح نمود که در این پژوهش سعی شده است همه این احتمالات بحث و بررسی شود. کاظم مهتدیانی نیز در مقاله ای که درباره آثار تفسیری کاشفی نوشته است، خبر از تصحیح مجدد تفسیر مواهب عکّیه به عنوان رساله دکتری خود در دانشگاه علامه طباطبائی داده است.

۱. همایش نکوداشت ملاحسین واعظ کاشفی؛ سبزوار، بهیق، ۱۳۸۷.

دومین مجموعه، شماره ۳۶ مجله «Iranian Studies» است که به‌طور کامل به کاشفی اختصاص یافته است و از اهمیت بالایی برخوردار است. این مجله که اختصاصاً در زمینه مسائل ایران (اعم از تاریخی و غیر آن) منتشر می‌شود، اعتبار بالایی دارد. مقالات این مجموعه از این قرار است:

نخستین مقاله که حجم اندکی دارد، از خانم ماریا سابتلنی است با عنوان «Husayn Vâiz Kâshifî: Polymath, Popularizer and Preserver» (حسین واعظ کاشفی: جامع‌الاطراف، مقبول عام و حافظ (میراث ایرانی-اسلامی). خانم سابتلنی در حال حاضر جزء فعال‌ترین محققانی است که در زمینه تیموریان قلم می‌زنند و از او کتاب‌ها و مقالات مهمی به فارسی و انگلیسی موجود است. مؤلف معتقد است کاشفی بمانند شخصیت معاصر و مشابهِش جلال‌الدین سیوطی (د. ۹۱۱ق) با دسته‌بندی و تألیف در شاخه‌های مختلف علوم زمان خود، سبب شد که فرهنگ و دانش آن روزگار به‌طور کامل برای ما باقی بماند و از این‌رو او را باید حافظ و منتقل‌کننده فرهنگ و دانش ایران در سده نهم هجری دانست.

مقاله دوم از خانم کریستین زهرا ساندز است با عنوان «On the Popularity of Husayn Vâiz-i Kâshifî's Mavahib- I Aliyya: a Persian commentary on the quran» (مقبولیت عام مواهب عکله ملاحسین کاشفی: یک تفسیر فارسی بر قرآن). نویسنده در ابتدا از جایگاه این تفسیر در میان تفاسیر فارسی سخن گفته است و آن را در ردیف تفاسیر ادبی جای داده است و سپس از منابع صوفیانه آن - آثار ابن عربی و پیروانش، احیاء العلوم غزالی و مثنوی معنوی - و از تأثیر آن بر تفاسیر متأخر سخن گفته است. مؤلف رمز موفقیت این تفسیر را در بیان ساده و به دور از دشواری‌های معمول در کتب تفسیری و عرفانی و استفاده فراوان از شعر و داستان‌های قرآنی دانسته است.

مقاله بعدی از کالین پال میچل است با عنوان « To Preserve and Protect : Husayn Vâiz Kâshifî and Perso – Islamic Chancellery Culture » (محافظت و پاسداشت: حسین واعظ کاشفی و فرهنگ دیوانسالاری ایرانی – اسلامی). این مقاله به کتاب مخزن الانشاء کاشفی اختصاص دارد. به نوشته مؤلف، بنا بر گواهی معاصران کاشفی وی در علم انشا سرآمد اقران خود بوده است. وی در این کتاب در حدود ده هزار الگو برای نامه‌نگاری فراهم آورده است.

مقاله چهارم از مارتا سیمیچوا است با عنوان « Imitation and Innovation in Tîmûrid Poetics: Kâshifî's Badayi' al- afkâr and its predecessors, al- Mu'jam and Hada'iq al- sihr » (تقلید و نوآوری در اشعار عصر تیموری: بدایع الافکار کاشفی و اسلافش المعجم و حدائق السحر) که به بررسی بدایع الافکار فی صنایع الاشعار می‌پردازد. مؤلف در پی اثبات این نکته است که کاشفی از منابع پیشین به شکلی خلاق بهره برده است و اثری بسیار سودمند به نگارش درآورده است.

مقاله پنجم از پیر لوری است با عنوان « Kâshifî's Asrâr-iQâsimî and Tîmûrid Magic » (اسرار قاسمی کاشفی و سحر در دوره تیموری) که به‌طور کامل به توصیف این کتاب اختصاص یافته است. مؤلف از محققان و صاحب‌نظران در قلمرو کیمیا و سایر علوم غریبه است. مؤلف به این نکته نیز اشاره می‌کند که اسرار قاسمی تنها اثر کاشفی نیست که به علوم غریبه پرداخته است و رد این علوم را در دیگر آثار او نیز باید جست.

مقاله ششم از آرلی لوون است با عنوان « Proper conduct (Adab) is Everything: The Futuwwat namah-iSultânî of Husayn Vâiz Kâshifî » (ادب مناسب هر چیز: فتوت‌نامه سلطانی حسین واعظ کاشفی). مؤلف این کتاب

را چه به لحاظ استفاده گسترده از فتوت‌نامه‌ها و چه از جهت ارائه اطلاعات فراوان درباره آئین فتوت، کامل‌ترین اثر در نوع خود برشمرده است. ضمن آنکه این کتاب یکی از بهترین منابع برای شناخت فرهنگ شرق خراسان و ماوراءالنهر در اواخر سده نهم و آغاز سده دهم است. به باور نگارنده در این کتاب بیش از هر جای دیگری می‌توان روحیه اصلاح‌گری کاشفی را دید.

مقاله هفتم از کریستین ون‌رویمبک است با عنوان «Kâshif's Forgotten Masterpiece: why Rediscover the Anvâr-i Suhayl» (شاهکار فراموش شده کاشفی: چرا انوار سهیلی دوباره احیا می‌شود) مؤلف در این مجال سعی کرده است تا از مقام و اهمیت این کتاب در قبال انتقادات سخت نویسندگان و مورخان ادبی همچون براون و بهار دفاع کند.

مقاله هشتم این مجموعه از سرگئی تورکین و ژیوا وسل است با عنوان «The Contribution of Husayn Vâiz-i Kâshif to the Transmission of Astrological Texts» (سهم حسین واعظ کاشفی در انتقال متون احکام النجوم) که به بررسی رساله لوائح القمر - تنها اثر باقیمانده از مجموعه اختیارات کاشفی یا سبعة کاشفیه - می‌پردازد.

نهمین مقاله این مجموعه باز هم از خانم ماریا سابتلنی است با عنوان «A Late Medieval Persian Summa on Ethics: Kâshif's Akhlâq-i Muhsinî» (آخرین چکیده اخلاق ایرانی در سده‌های میانه: اخلاق محسنی کاشفی). به گفته او کاشفی در این کتاب همواره اهل قلم را بر اهل شمشیر ترجیح داده است. وی یکی از عوامل موفقیت این کتاب را نقش کلیدی و مهم داستان در آن دانسته است؛ ضمن آنکه به باور وی یکی از عوامل اصلی اشتهار این کتاب در شبه‌قاره، بی‌مهری سلاطین نخستین صفوی به آن، به جهت تقدیم شدن آن به سلطان حسین

بایقرا بوده است. اندیشه سیاسی کاشفی بیش از هر جای دیگری در این کتاب مشهود است.

دهمین و آخرین مقاله این مجموعه مقاله‌ای است از خانم لیزا گولومبک یکی از بزرگ‌ترین متخصصان نقاشی و هنر دوره تیموری- با عنوان «Early Illustrated Manuscripts of Kāshifī's Akhlāq-i Muḥsinī» (نسخه‌های مصور کهن از اخلاق محسنی کاشفی) که به بررسی تصاویر شماری از نسخه‌های مصور قدیمی اخلاق محسنی اختصاص یافته است.

اخیراً خانم کریستین ون رویمبک کتاب مستقلی درباره انوار سهیلی تألیف کرده است.^۱ مؤلف طی هشت فصل کوشیده است کتاب را از جهات مختلف تحلیل و بررسی کند. فصل اول به دیباچه انوار سهیلی اختصاص یافته است و مؤلف کوشیده است درباره ممدوح کاشفی در این کتاب، منابع او و مواردی از این دست سخن بگوید. فصل دوم درباره سخن‌گفتن حیوانات در فرهنگ اسلامی است. فصل سوم مضامین اصلی کتاب را بازگو می‌کند و فصل چهارم درباره کاربرد استعاره در کتاب است. فصل پنجم به ساختار درونی متن و نحوه مرتب‌شدن مطالب در آن می‌پردازد. فصل ششم به علل عدم توجه به این کتاب در محافل علمی می‌پردازد و فصل هفتم درباره اصل هندی داشتن کتاب و سرچشمه گرفتن کیله و دمنه بهرامشاهی^۲ از پنجه تتره (پنج فصل) سانسکریت است که البته مؤلف در آن تردید می‌کند. فصل هشتم به نتیجه‌گیری اختصاص یافته است. مؤلف در این قسمت ضمن تمجید بسیار از کاشفی، معتقد است

1. Christine Van Rymbeke; *Kāshifī's Anār-e Sohayli*; Leiden/Boston: Brill, 2016.

۲. نصرالله منشی، دبیر بهرامشاه غزنوی، آن را در سده ششم از عربی به زبان فارسی ترجمه کرد و به همین سبب به کیله و دمنه بهرامشاهی معروف شد.

داستان‌های کوتاهی که کاشفی ذیل داستان‌های بلند کیله و دمنه می‌آورد، نقش مؤثری در روشن کردن خط داستانی کتاب دارد؛ ضمن آنکه نظرهای کاشفی را در همین قسمت‌ها می‌توان یافت. به گفته او کاشفی در این کتاب قصد ایجاد یک تور سیاحتی از نیروهای علمی، فرهنگ و فضای روشنفکری عصر خود را دارد. به باور خانم ون رویمبک زبان کاشفی در این کتاب - بر خلاف نظر ادبای سده اخیر - خیره‌کننده است؛ ضمن آنکه کتاب یک دستورالعمل برای ترقی در دستگاه دیوانی دوره تیموری است. به باور او بسیاری از داستان‌های کتاب منشأ ایرانی دارد و با داستان افسانه‌ای که در مورد منشأ کتاب کیله و دمنه ذکر می‌کند، هیچ ارتباطی ندارد. در کلام پایانی باید گفت که از نگاه کاشفی، جامعه مانند جنگلی است که در آن ورود به عرصه قدرت بازی خطرناکی است و موفقیت افراد در این بازی، بسته به شناختی است که از اهرم‌های روان‌شناختی قدرت کسب کنند تا به واسطه آنها بتواند از نقاط قوت و ضعف رقبای خود آگاهی یابند. وی در این کتاب در صدد بیان این ریزه‌کاری‌هاست.

علی توانگر نیز رساله‌ای با عنوان «احوال و آثار ملاحسین کاشفی و تحقیق در تفسیر مواهب علیّه»^۱ گذرانده است که به سبب قدیمی بودن اطلاعاتش چندان محل استفاده نیست؛ به جز توضیحاتی که درباره برخی از منابع مواهب علیّه داده است.

علی تسنیمی نیز تصحیح روضة الشهداء را به عنوان رساله دکتری خود در دانشگاه تربیت معلم تهران در سال ۱۳۸۶ به پایان رسانده است. وی در مقدمه

---

۱. علی توانگر نجف‌آبادی: احوال و آثار ملاحسین کاشفی و تحقیق در تفسیر مواهب علیّه:

کتاب، درباره ویژگی‌های زبانی کتاب سخن گفته است.^۱

ارزیابی منابع

گرچه به عادت مألوف می‌توان از فهرست وسیعی از منابع مورد استفاده با ذکر نکات تکراری که در کتب تاریخ‌نگاری و ادبیات پیرامون این منابع آمده است، سخن گفت، ترجیح مؤلف این بوده است که فقط به منابعی که مستقیماً به موضوع این پژوهش مربوط است، اکتفا کند.

در کتاب مطلع سعدین و مجمع بحرین عبدالرزاق سمرقندی که وقایع را از سال ۷۰۴-۸۷۳ قمری بازگو کرده است، اطلاعات ارزشمندی درباره استاد کاشفی، شیخ صدرالدین روّاسی (د. ۸۷۱ق) موجود است که با توجه به ستایش‌های مؤلف از روّاسی به نظر می‌رسد که در زمره مریدان و علاقه‌مندان او بوده است.

در کتاب حبیب السیر تألیف خواندمیر که یک تاریخ عمومی تا سال ۹۳۰ قمری است، یکی از نخستین شرح حال‌های کاشفی آمده است و در آن از هفت کتاب مهم‌تر وی نام برده شده است. کتاب به شیوه سال‌شمار مرتب شده است و پیداکردن سال برخی از وقایع نیازمند اندکی صرف وقت است. چاپ کتاب، مخصوصاً در مورد اعلام تاریخی و جغرافیایی فوق‌العاده مغلوط است و تنها با کمک دیگر منابع می‌توان به نام درست آنها پی برد. خواندمیر نیز مانند سمرقندی و بر خلاف نظامی باخرزی جزء مریدان و علاقه‌مندان شیخ صدرالدین روّاسی بوده است و او را ستوده است.

---

۱. علی تسنیمی؛ تصحیح روضة الشهداء؛ پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تربیت‌معلم تهران؛ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۶.

کتاب مقامات جامی از منابع معاصر این دوره است. این کتاب مشتمل بر حکایاتی از زندگانی ملاعبدالرحمان جامی (د. ۸۹۸ق) و تألیف نظام‌الدین عبدالواسع نظامی باخرزی (د. ۹۰۹ق) از دیران سده نهم هجری است. مؤلف از شاگردان جامی و معاصر با ملاحسین واعظ کاشفی است. او کتاب را با لحنی کاملاً جانبدارانه درباره استاد خویش نوشته است؛ اما برخی از اطلاعاتش درباره شیخ صدرالدین روّاسی کاملاً بدیع است. وی با وجود آنکه بر مذهب اهل سنت بوده است، نه تنها قدحی نسبت به کاشفی انجام نداده، بلکه او را بسیار ستوده است.

کتاب بدایع الوقایع تألیف زین‌الدین محمود واصفی هروی (۸۹۰-۹۶۰ق) اثری تاریخی است که از حیث نثر و محتوا بر اکثر منابع این دوره برتری دارد. واصفی به سبب شاگردی نزد کاشفی اطلاعات منحصر به فرد و البته اندکی درباره استاد خود عرضه کرده است. حکایات در زمینه وعظ که در آنها خود را برتر از کاشفی می‌شمارد، مبالغه‌آمیز می‌نماید. این دست اطلاعات کتاب بر نوعی خودشیفتگی شدید واصفی دلالت دارد. کتاب با نثری ساده و روان و فوق‌العاده جذاب نوشته شده است و قطعاً بر بسیاری از آثار این دوره رجحان دارد؛ اما به سبب استفاده از الفاظ رکیک که گاه آن را در حد یک متن عامیانه و سخیف تنزل می‌دهد، نکوهش شده است.^۱ به هر روی، معرفی بُعد «ظرافت» کاشفی مدیون کتاب واصفی است.

در کتاب مجالس المؤمنین قاضی نورالله شوشتری (مق ۱۰۱۹ق) که آن را در ۱۰۱۰ قمری نوشته است، آورده‌های نوی در مورد کاشفی وجود دارد که

۱. مهدی فرهانی؛ پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان؛ ص ۳۷.

در سایر منابع موجود نیست؛ هرچند در پذیرش آنها باید جانب احتیاط را رعایت کرد.

کتاب رشحات عین الحیات در شرح حال مشایخ نقشبندیه تألیف فخرالدین علی کاشفی (د. ۹۳۹ق)، فرزند ملاحسین واعظ کاشفی، بیشتر حاصل دیده‌ها و شنیده‌های مؤلف است. این کتاب یکی از بهترین آثار برای بررسی حیات فکری خراسان و ماوراءالنهر در سده نهم هجری است. فخرالدین علی در این کتاب همچنین اطلاعات دست‌اول و بی‌نظیری راجع به پدر خویش آورده است که اسامی استادان، همدرسان و هم‌حجره‌ای کاشفی و نیز مراحل مختلف زندگی او در سبزوار، نیشابور و هرات را شامل می‌شود. جالب توجه است که فخرالدین علی با وجود تألیف این کتاب در شرح حال مشایخ نقشبندیه، پدر خود را در عداد ایشان ذکر نکرده است.

تذکره ادبی تذکرۃ الشعراء تألیف امیر دولتشاه، پسر علاءالدوله بختیشاه غازی سمرقندی با وجود بی‌دقتی مؤلف در نقل تواریخ^۱ برای پژوهش حاضر، افزون بر اطلاعات ارزشمند درباره سابقه تشیع در خراسان، حاوی تنها اطلاع موجود درباره امیر عزالدین طاهر نیشابوری، یکی از استادان کاشفی است.

کتاب مجالس النفائس فهرستی است از فضلا و شعرا و گویندگان سده نهم هجری که در آن با اختلاف نسخ ۳۸۵ تن از شعرای آن قرن معرفی شده‌اند. مؤلف این کتاب امیر علیشیر نوایی (د. ۹۰۶ق) است. مؤلف در شرح حال افراد، طریق اختصار را در پیش گرفته و از بیشتر ایشان بیش از یک مطلع یا یک

---

۱. براون آن را کتابی بسیار جذاب و دلکش ولی غیردقیق و ناموثق دانسته است (ادوارد براون؛ تاریخ ادبی ایران؛ ج ۳، ص ۶۳۲). ملک‌الشعراى بهار هم آن را «نمونه لاقیدی و تکاسل و عدم تحقیق و تتبع» می‌شمارد (محمدتقی بهار؛ سبک‌شناسی؛ ج ۳، ص ۱۸۵).

بیت نقل نکرده است؛ ولی با این حال آئینه بزرگی است که تصویری کامل از وضع ادب فارسی در این قرن را در اختیار خواننده قرار می‌دهد. اهمیت این کتاب برای تاریخ ادبیات فارسی و نیز ترکی، غیرقابل انکار است؛ هرچند به عنوان اولین تاریخ ادبیات ترک از اهمیت والاتری برخوردار است. تألیف کتاب در سال ۸۹۰ قمری آغاز^۱ و در ۸۹۶، ده سال پیش از وفات مؤلف خاتمه یافته است.^۲ اصل کتاب به زبان ترکی جغتایی است؛ اما به سبب اهمیتش اندکی بعد دست‌کم سه بار به فارسی ترجمه گردید.^۳ از مقایسه شرح حال کاشفی در دو ترجمه فخری هروی و شاه‌محمد بن مبارک قزوینی که اختلافات فاحشی با همدیگر دارند، با اصل ترکی کتاب معلوم می‌شود که هر دو ترجمه فاقد اعتبار

۱. امیر علیشیر نوایی؛ مجالس النفاث؛ ص ۲۵.

۲. امیر علیشیر نوایی؛ مجالس النفاث (مقدمه علی اصغر حکمت)؛ ص د.

۳. اولین ترجمه متعلق است به فخری هروی موسوم به لطائف‌نامه که با توجه به قرائن در سال ۹۲۸ قمری صورت گرفته است. اصل کتاب مجالس در هشت مجلس است که مترجم فصل دیگری با عنوان مجلس نهم بر کتاب افزوده که دربردارنده شرح حال ۱۸۹ تن از شعرا و گویندگان است. اولین شرح حال این قسمت به خود نوایی تعلق دارد. مترجم کتاب را به شاه اسماعیل و پسرش سام میرزا و پنه اش دُرْمِش‌خان تقدیم کرده است (همان، ص کوکز). دومین ترجمه مجالس النفاث در استانبول به دست حکیم شاه‌محمد بن مبارک قزوینی و به نام رقیب شاه اسماعیل، سلطان سلیم اول (حک. ۹۱۸-۹۲۶ ق) صورت گرفت. این مترجم نیز فصلی با عنوان بهشت هشتم بر کتاب افزود و آن را به دو روضه تقسیم نمود: روضه اول در ذکر شعرای ماضی قبل از سلطان سلیم و روضه دوم در ذکر سلطان مذکور و شعرای دربار او که این قسمت اهمیت زیادی دارد (همان، ص لسا). ترجمه سوم از این کتاب نیز در موزه بریتانیا وجود دارد که توسط فردی به نام شاه‌علی بن عبدالعلی در دربار سلاطین ازبک ماوراءالنهر در آغاز سده یازدهم صورت گرفت (همان، ص لیج‌لد). دو ترجمه نخست کتاب در کنار هم به کوشش علی اصغر حکمت منتشر شده است. مصحح خود به اضافات و دستکاری‌های دو مترجم در کتاب اشاره کرده است (همان، ص کز)؛ ولی دخل و تصرف‌های پرشمار و بی‌جای اینان در اصل کتاب، ترجمه‌های ایشان را تا بدانجا مستقل از مجالس النفاث کرده است که استناد به آنها گمراه‌کننده است و از این رو ترجمه مجدد این کتاب ارزشمند ضروری به نظر می‌رسد.

لازم هستند. به هر حال در مجالس النفائس قدیمی ترین شرح حال کاشفی و فرزندش فخرالدین علی را می توان یافت که به سبب سوابق دوستی و شناخت نوایی و کاشفی از همدیگر حائز اهمیت است.

در کتاب منشأ الانشاء تألیف عبدالواسع نظامی باخرزی که مجموعه ای از فرامین و نامه های حکومتی است، فرمان ارزشمندی درباره ملاحسین واعظ کاشفی است که در شناخت زندگی و روابط او با دربار هرات بسیار کمک می کند.

در کتاب ترسل یا منشآت معین الدین محمد زُمچی اسفزاری - که از منشیان دربار سلطان حسین بایقرا بود - فرمان مهم انتصاب کاشفی به منصب شیخی خانقاه چهارسوی هرات که روشنگر بُعد صوفیانه کاشفی است، در این کتاب آمده است.